

I.

Herkópáteres szólásainkról.

Midőn valamely kérdésre válaszolni, feltevésről véleményt nyilvánítani nem tudunk, vagy nem akarunk, akkor néha előfordul, hogy a szokásos *tudja az Isten v. az Isten tud eligazodni rajta* helyett félig tréfásan, félig bosszankodva azt mondjuk: *tudja a Herkó páter v. nem tud ezen eligazodni még a Herkó páter sem*. De hogy ki az a Herkó páter, akit ezekben a szólásokban (és még néhány másikon is) emlegetni szoktunk, arra nézve ma már a legtöbb ember semmiféle felvilágosítást sem tud adni.

Ez a titokzatos páter már régóta foglalkoztatja a kutatók érdeklődését. Körülbelül négy évtizeddel ezelőtt a Rozsnyai Híradó közölt egy felhívást, hogy aki tud valamit Herkó páterről, tegye közzé, hogy tisztázódjék, ki volt ez a mithikus alak. Erre a felhívásra Scholtz Gusztáv kismárki tanár felelt a Karpathen Post-ban. Scholtz a szepességi német és a felvidéki magyar szólásokban előforduló Herkó páttert nem tartja történeti személynek; szerinte ez az elnevezés nem egyéb, mint annak a *Herr Gott Vater*-nek az elferdítése, melyet a szepességi németek tréfásan v. bosszankodva szintén emlegetnek egynémely szólásukban (vö. Századok XXVII, 181). A Nyr. XXIV, 251 Melichl is azt a nézetet vallotta, hogy a magyar *Herkó páter* a szepességi *Herr Gott Vater*-ből való és mai alakja népetimológia eredménye. Ezt a származtatást azonban nemsokára maga sem tartotta helyesnek és azért ki is hagyta a német jövevényszavainkról Lumtzerrel közösen írt munkájából. De bizonyára még ma is akadnak olyanok, akik hisznek ebben a régi szófejtésben és azt tartják, hogy *a tudja a Herkó páter* voltaképpen azt jelenti, hogy *tudja a Herr Gott Vater, azaz tudja az Isten*.

Ha a Herkó pátterről a fenti két szóláson kívül semmi egyebet sem tudnánk, akkor talán igazat kellene adnunk

az imént említett származtatásnak; noha még akkor is meg kellene magyaráznunk, hogy a szepességi németeknek, akik szintén ismernek herkópáteres szólásokat, meg a környékbeli, nagyrészt németül is tudó magyarságnak mi okuk lehetett arra, hogy a számukra teljesen érthető *Herr Gott Vater*-t elhomályosítsák *Herkó páter*-re (vö. Tolnai Nyr. XXVIII, 464; Századok XXXV, 465). Ámde a szólásokban emlegetett Herkó páter név ismeretes egyebünnen is. A Felvidék történelme ismer egy Herkó Miklós nevű prédikátort a XVI. szd. közepe tájáról, aki nagy tudós és nevezetes tanító hírében állott. Erről azt mondja a besztercebányai levéltár egyik okirata, hogy egy hiányos képzettségű ifjú prédikátor, midőn tudatlanságát kifogásolták, azt ígérte, hogy majd elmegy Herkó páterhez és tőle tanulja meg, amire még szüksége van (Pirhalla M.: A szepesi prépostság tört. 212., Századok XXXV, 466). Buchholtz György ev. lelkész Historischer Geschlechts Bericht (Kaesmark, 1703.) c. kéziratos munkájában egy Pater Hyrko nevű állítólagos labanc-hadnagról emlékezik meg, akivel és csapatával egyízben vásárra menet találkozott (vö. Nyr. XXXI, 64). A szepességi szászok szólásai egy olyan Herkó pátert emlegetnek, aki a szepesmegyei Csütörtökhelylyel (Donnerschmark) volt valami kapcsolatban (*Herko pater von Donnerschmark*, vö. Nyr. XXVIII, 464). Az abaújtornamegyei hagyomány meg úgy tudja, hogy Herkó páter szendrői barát volt és a XVII. század második felében a Felvidék protestánsait térítgette vissza a katolikus vallásra (Magyarorsz. várm.: Abaúj-Torna vm. 351, 360). A palócok viszont azt tartják róla, hogy mint kolduló barát a Mátra vidékének katolikusait erősítgette hitükben (vö. Nyr. XXV, 560, Tóth B.: Magy. anekd. I, 279, Pauler Gy.: Wesselényi F. összeesk. II, 239). Tompa a Szuhay Mátyásban labancokkal tartó balogi barátnak mondja Herkó pátert és kancsót, csutorát kedvvel forgató, barátság szerető, csintalan cimborának rajzolja, akinek a «neve Fél-Magyarországon szóbeszéddé leve». Végül az ellenreformáció korából ismerünk egy Hirkó nevű protestánsüldöző papot. Ez valószínűleg azonos azzal a Hirkó Jánossal, aki egy 1676. július 6.-án Újlakon kelt levelének aláírása szerint jászói plébános volt (Pater Johannes Hirko plebanus oppidi Jászo). Némelyek úgy vélik, hogy szólásainkban ennek az utóbbi Hirko (>Herkó) páternek a neve örökölt meg. Viszont mások szerint a herkópáteres szólások világosan az elsőül közölt tudós Herkó páterre utalnak. A róla szóló fentebb idézett adat közlője azt állítja, hogy egyenesen rávonatkozik «ama híres magyar példabeszéd, hogy a *Herkó páter sem segít rajta*, mert ez annyit jelent, mint: olyan buta, hogy a Herkó páter sem segíthet rajta többé» (Pirhalla

i. m. 212. l.)* Mármost nemcsak az itt a kérdés, hogy a hergottvateres magyarázat-e a helyes, vagy a történeti személyből kiinduló, vagyis amint Tolnai mondja, hogy a szólásból lett-e a személy, vagy a személyből a szólás (Nyr. XXVIII, 464), hanem az is, hogy ha személyből lett, akkor az imént felsorolt *Hirkók~Herkók* közül melyik került bele a Herkó pátert emlegető szólásokba.

Tóth Béla a Herkókról felmerült kétségtelen hitelű történeti adatok ellenére sem hiszi, hogy a szólások Herkó pátere valóban élő alak lett volna (Mendemondák² 93-94). Úgy látszik, ő is hajlandó a Pallas Lexikon Herkó páter c. cikkének (IX, 106) írójával, S. Szabó Józseffel azt tartani, hogy a *Hirkó~Herkó* páter nevű történeti személyt külön kell választanunk a szólásoknak egyelőre ismeretlen eredetű Herkó páterétől [így van a Révai Lexikonban is IX, 789]. Tóth B. nem bízik ugyan a *Herr Gott Vater*-ből való származtatás helyességében, de azért mégis az etimológusok dolgának véli a szólásbeli Herkó páter eredetének földerítését és nem a történetírókénak, mert szerinte a herkópáteres szólásainkba sehogy sem illik bele a kegyetlen protestánsüldöző barát alakja. (A tudós Herkó prédikátort vagy nem ismerte, vagy ha ismerte is, a reá vonatkozó közleményt nem tartotta számbavehetőnek a kérdés eldöntésében). A páter nevének *-kó* végzetében valami tót népetimológiát sejt. Az ő nézete az, hogy szólásaink Herkó pátere nem történeti személy, hanem inkább valamely homályos, meghatározhatatlan fogalom, valami olyan tekintélyféle, akire mint tudósra vagy tudákosra szoktak hivatkozni.

Azonban a herkópáteres szólásokból állítólag kivilágító tudós vagy tudákos tekintéllyel egy kis baj van: u. i. nem áll eléggé szilárd alapon. Én t. i. azt hiszem, hogy ebben a szólásban: *tudja a Herkó páter*, aligha van több hivatkozás akár tudósra, akár tudákosra, mint a hozzá hasonló használatú egyéb szólásokban. Mert ha pl. erdélyiesen azt mondjuk: *tudja a nagynyavalya*, vagy alföldi módra: *tudja*

* Ha csakugyan ennek a tudós tanító Herkónak a neve örződött volna meg a Herkó pátert emlegető szólásokban, akkor ezek épen olyan művelődéstörténeti vonatkozásúak volnának, mint pl. a következők: *Ez a dolog Hübnerre* (azaz magyarázata). *Hosszú Hübnerre van annak* (Jókai: Hányan vagyunk még?). *Igy van ez Maróthi szerint*. Az első kettő tudvalevőleg Hübner Jánosnak (1668-1731), a valamikor nálunk is népszerű német tankönyvírónak, a harmadik pedig Maróthi Györgynek (1714-1744), a kitűnő magyar pedagógusnak a nevét műveiknél is maradandóbban tartja fenn az utókor számára (Tóth B.: Szájrucl szájra).

a fészkes fene, avagy dunántúliasan: *tudja a hajdörméncü*, akkor ugyebár a nagynyavalyát (nyavalyatörés, szívfogás, epilepszia), a fészkes fenét meg a hajdörméncüt korántsem mint mindentudó szaktekintélyeket szoktuk emlegetni. Véleményem szerint ép oly kevéssé tulajdoníthatunk efféle szerepet szólásainkban a Herkó páternek is. S ha ez igaz, akkor a XVI. századbéli tudós Herkó Miklós páternek vagy inkább prédikátornak semmi köze sincsen fenti szólásainkhoz.

De nem lehet köze másért sem. Ez a tudós tanító olyanynyi ismeretlen alakja művelődéstörténetünknek, hogy a besztercebányai levéltár egyetlen, pontosabban meg sem határozott adatán kívül úgyszólván semmit sem tudunk működéséről. Hogyan került volna bele ennek a majdnem teljesen ismeretlen embernek a neve országos keletű szólásainkba? Meg aztán ha valóban az ő nevéhez fűződnének herkópáteres szólásaink, akkor már legalább a XVII. század közepe tájáról ki lehetne mutatni őket. De ott nincs nyomuk. Máskülönbén sincsen semmi okunk arra, hogy ezeket a szólásokat régiebbeknek tartsuk a XVII. század végénél (másként Nyr. XXXI, 64). Szirmay Antal ugyan a *Hungaria in parabolis*-ban «antiquissimum vocabulum»-nak nevezi a *Herkó páter* kifejezést, de alkalmasint csak azért, hogy nagyobb hitele legyen annak a föltevésének, mely szerint a *Herkó* szóban Herkules pogány isten neve lappang és így szólásaink Herkó pátere a régi magyarok állítólagos Herkules-kultuszának volna a maradványa. Ennek a naív hiedelemnek természetesen semmi alapja sincs. Szirmay különben tiszteletreméltó hazafias felbuzdulásának szokása az ilyesféle régieskedés, pl. az *abajgat* igénket is a harmadik magyar király nevéből eredettnek véli, mert Aba Sámuel tudvalévőleg ugyancsak *megabajgatta* elődjét, Pétert; a *csábit* igét pedig Attila fiának, Csabának a nevéből származtatja, mondván: «Cum *Csaba* seduxerit Hungaros in Asiam, *Csábitani seducere* hodiendum hungaris significat.»

De hogy megtalálhassuk a helyes megfejtés nyitját, vizsgáljuk meg, vajjon pusztán csak a fentebb említett szólásokban fordul-e elő a Herkó páter neve Szó sincs róla! Mert nemcsak azt és nem is a legtöbbször, hanem talán éppen a legritkábban mondogatjuk azt, hogy *tudja a Herkó páter, a Herkó páter sem tud eligazodni rajta, ezen nem segít a Herkó páter sem*, ellenben elég sűrűn előfordulnak mind a művelt emberek élő beszédében, mind az irodalom nyelvében ezek a herkópáteres szokásmondások: *Nem hiszem én még a Herkó páternek sem, nekem még a Herkó páter is hiába mondja, ha maga a Herkó páter mondaná, se hinném* (Szirmay), *ezt v. azt még a Herkó páternek se tenném meg, megmondom magyarán*

még a Herkó páter előtt is (Harsányi-Gulyás: Csokonai össz. műv. III, 358), *kiszorítom belőled a lelket úgy, hogy a herkópáter sem tesz rólad többet* (Jókai: Hétköznapi II, 20), *ide nem adja a herkópáternek sem* (Jókai: Eppur si muove. Nemzeti kiad. XLIV, 3), *nem törődöm még a Herkó páterrel sem, még a Herkó pátértől se ijedek meg* stb. Vegyük csak jobban szemügyre ezeket a ma már jórészt egészen tréfás, vagy legalább is többé-kevésbé tréfás árnyalatú, de régebben alkalmasint sokkal komolyabb jelentésű szólásokat, hátha éppen ezeknek a szálán bogozhatjuk ki könnyebben herkópáteres szokásmondásainknak látszatra eléggé bonyolult csomóját.

Az első tekintetre mindenki észreveheti, hogy ezekből a szólásokból már nem holmi jámbor, tudós szaktekintélyül, híres-nevezetes tanítóul domborodik elénk Herkó páter alakja, hanem olyan hatalmas, vagy csak hatalmaskodó, erőszakos egyénül, akitől félni, rettegni lehet, parancsának engedelmeskedni, szavát követni kell, és akivel szemben az övétől eltérő vélemény nyilvánításához nem csekély bátorság szükséges. És vajjon nem ilyenek ismer-e egy Herkót, illetőleg Hirkót, valószínűleg Hirkó János jászai plébánost, az ellenreformáció történelme? Igenis, szakasztott ilyenek! Lássuk róla és hatalmaskodó szerepléséről egy egészen hiteles tanunak minden részletre nézve teljesen megbízható vallomását: azét a Szőnyi Nagy Istvánét, akinek a fanatikus protestánsüldöző Hirkó páterről (a szólások Herkója ennek a névnek csak alakváltozata) személyes tapasztalaton alapuló följegyzéseit Tóth Béla is említi ugyan (vö. i. m. 94), de nem sok ügyet vet rájuk, mert az általa ismert vagy fontolóra vett szólásokba se-hogy sem illik bele ennek a Herkó páternek az alakja (Ez a nézete különben Tolnainak is, vö. Nyr. XXXI, 65). Ámde azokba, amelyeket fentebb én idéztem — amint mindjárt látni fogjuk — annál inkább beillik. Halljuk hát a perdöntő tanuvallomást!

Szőnyi Nagy István Martyrok Coronaja (Kolozsvár, 1675.) c. munkájának függelékében elmondja a tornai eklézsiából való szomorú kiüldöztetésének és számkivetésének 1671. bőjtmás havában végbement históriáját. E szerint a mondott év március 11-én Keglevich Miklósnak, Torna vm. főispánjának hívására kassai német katonák jelentek meg Tornán, hogy elfoglalják a ref. templomot, az iskolát, meg a parókiát, és a prédikátort eltávolítsák a községből. Három pap is jött velük, közülük egy fegyveresen. «Edgyik volt — hogy Szőnyi Nagy István saját szavait idézzem — Keglevith Úram udvari Papja, Hamar Ferenc, Másik volt *egy vérrel híres Hirco nevű Pap*. Az harmadikat nem ismértem.»